

LA BIBLIOTECA I LES COL.LECCIONS SALVADOR DE L'INSTITUT BOTÀNIC DE BARCELONA: UNA FONT PER A L'ESTUDI DE LA HISTÒRIA NATURAL A CATALUNYA DE MITJAN SEGLE XVII A MITJAN SEGLE XIX

Josep M. Camarasa

Grup de Treball d'Història de la Ciència

Institut d'Estudis Catalans

Barcelona

Els Salvador foren una nissaga d'apotecaris i naturalistes barcelonins, originaris de Calella, que, del començament del segle XVII fins a mitjan XIX, formaren, conservaren i, si més no a partir de mitjan segle XVIII, obriren a la curiositat dels estudiosos la més important biblioteca científica privada i el més complet gabinet de curiositats existents llavors a la ciutat de Barcelona.

El primer dels Salvador establert a Barcelona fou Joan Salvador i Boscà (1598-1616). Nascut a Calella, fou admès el 1616 pel Col·legi d'Apotecaris de Barcelona i, després de viatjar un temps pels reialmes hispànics, tornà a Barcelona i es féu càrrec de l'apotecaria de Gabriel Pedrol, amb una filla del qual es casà. En un temps - els anys centrals del segle XVII - ben poc favorable al conreu de la ciència als reialmes hispànics, inicià les col·leccions i la biblioteca familiars segons testimonien encara avui diversos ex-libris en llibres de la biblioteca-museu Salvador. Mantingué així mateix contactes amb alguns naturalistes europeus del seu temps, molt particularment amb el dominic francès, establert a Roma, Jacques Barrelier (1606-1673).

El seu fill Jaume Salvador i Pedrol (1649-1740), també apotecari, estudià a Montpeller amb Peire Magnol (1638-1715), un dels més notables botànics moderns pre-linneans, i fou amic i company de viatges pel Principat i pel País Valencià (1687) de Joseph Pitton de Tournefort (1656-1708), també deixeble de Magnol i autor del sistema de classificació de més àmplia difusió entre els botànics europeus fins a l'adveniment del sistema linneà. Ell mateix fou també un botànic molt competent (Tournefort el qualifica en una de les seves obres de més àmplia difusió de *gens sua Fenix*, (és a dir "Fènix del seu poble") i, a més d'ampliar notablement les col·leccions i la biblioteca que li havia llegat el seu pare, creà a Sant Joan Despí, a l'indret anomenat llavors Lluisitana i més tard Can Torrents, un jardí botànic.

Joan Salvador i Riera (1683-1725), fill de Jaume Salvador i probablement la figura científica catalana de més relleu del seu temps, visqué un dels períodes més crítics de la nostra història i, tot i que això versemblantment li impedí culminar una obra de més volada, també li donà ocasió de posar-se en contacte amb una varietat d'ambients científics molt gran i d'arribar a assolir una formació científica més completa que la de cap altre dels naturalistes catalans i de molts dels europeus del seu temps. Anà també a Montpeller, on fou, com el seu pare, deixeble de Peire Magnol (1704-05), i a continuació a París (1705-06), on estudià amb Tournefort, que l'allotjà a casa seva i li féu present de duplicats de plantes que havia recollit en el seu viatge per la Mediterrània Oriental i Anatòlia de 1700-02. Malauradament, durant la seva estada a París, esclatà la guerra de Successió, de manera que es trobà en país enemic i hagué de passar a Itàlia; allí conegué Michelangelo Tilli, professor a Pisa, i Giovanni Battista Trionfetti, que ho era a Roma, i amplià el seu camp d'interessos a les antiguitats, especialment monedes i medalles, de les quals aplegà, segons sembla, una bona col·lecció. De retorn a Barcelona, a la tardor del 1706, trobà la rebotiga del seu pare convertida en improvisada acadèmia d'apotecaris, metges i cirurgians, tant catalans com dels exèrcits aliats del rei-arxiduc Carles d'Àustria, en la qual ràpidament s'integrà. A partir d'aquest moment el seu prestigi científic es començà a estendre i establí fructuoses correspondències amb corresponents de la talla del metge holandès Hermann Boerhaave (1668-1738), anys a venir protector de Linné, o del britànic Hans Sloane (1670-1753), el futur fundador del British Museum. Encara enmig de la guerra de Successió, el 1711, fou el primer a explorar detingudament des del punt de vista botànic Mallorca i Menorca, i la seva collita fou prou abundosa com per poder enviar duplicats de plantes i llavors a molts dels seus corresponents, els quals, en algun cas, en publicaren les descripcions i regraciaren obertament el col·lector. Durant el setge de Barcelona del 1714 tingué cura d'amagar en lloc segur enfront dels bombardeigs la biblioteca i el gabinet de curiositats de la família i, després de fer sortir de la ciutat el seu pare i els seus germans més joves, prengué part en la defensa de Barcelona i fins i tot corregué el rumor que havia mort defensant una bretxa de la muralla. Acabada la guerra, reprengué les relacions amb els cercles científics francesos on s'havia format, i ja el 1715 fou nomenat corresponent de l'Académie Royale des Sciences de París i l'any següent convidat a repetir, en companyia d'Antoine de Jussieu, els itineraris de Tournefort per la Península Ibèrica. De fet, el viatge per Espanya i Portugal de Joan Salvador i Antoine de Jussieu fou més ampli que els itineraris de Tournefort, i representà un recorregut de més de vuit mesos per la totalitat de la península ibèrica, amb una particular atenció a Portugal. Posteriorment mantingué la seva correspondència amb Jussieu i s'interessà també per la pesca i la fauna marina en general. Inicià l'ordenació de les col·leccions familiars, que ell havia enriquit considerablement, sobretot l'herbari, que ell ordenà segons el

sistema de Tournefort.

El seu germà Josep Salvador i Riera (1690-1761) estudià també a Montpeller, on fou condeixeble de Bernard de Jussieu (1699-1777), germà d'Antoine i iniciador del mètode natural de classificació de les plantes, desenvolupat més tard pel seu nebot Antoine Laurent de Jussieu i per Augustin Pyrame de Candolle. Mentre visqueren el seu germà Joan (mort el 1725) i el seu pare (mort el 1740) Josep Salvador i Riera fou un personatge discret, de qui no se sap gran cosa llevat que, com el seu germà, viatjà per Itàlia i herboritzà a Menorca. Tanmateix, quan, a la mort del seu pare, entrà en possessió de les col·leccions familiars, s'hi dedicà d'allò més i, de fet, és ell el màxim responsable de la configuració de les col·leccions Salvador tal com ens han arribat. Ell féu construir prestatgeries per als llibres, armaris per a les col·leccions de drogues i d'animals conservats en esperit de vi, calaixeres per a les col·leccions de petxines, minerals, fòssils i medalles, caixes especials per a servir d'herbari i altres mobles i accessoris; ell fou qui envià a relligar molts dels seus llibres a Montpeller per Laget, un dels relligadors de més prestigi els anys centrals del segle XVIII, cosa que dóna un aire d'unitat a una part important de la biblioteca. Tampoc descuidà la correspondència, en particular amb molts dels catalans residents a Madrid, amb els botànics del tot just creat Real Jardín Botánico, amb el seu condeixeble Bernard de Jussieu i amb Pere Barrère, botànic perpinyanès amb qui es relacionà força.

El seu fill Jaume Salvador i Salvador (1740-1805) i el seu nét Joaquim Salvador i Burgés (1766-c.1857) foren personatges de talla intel·lectual mediocre i no seguiren les passes dels seus antecessors, però tant el primer com la seva vídua Francesca Burgés (m. 1830) saberen conservar el patrimoni familiar i no deixaren de mantenir-lo accessible a tots els interessats. Fins i tot massa, ja que moltes de les pèrdues sofertes per les col·leccions Salvador poden datar-se d'aquests anys. Així, per exemple, algunes plantes procedents de l'herbari Salvador que es troben actualment al Muséum National d'Histoire Naturelle de París sabem positivament que foren sotretes de l'herbari Salvador per Peire Andreu Pourret el 1783.

El darrer dels Salvador a interessar-se per les ciències de la Natura fou Josep Salvador i Soler (1804-1855). La seva mort prematura en un tràgic accident a Agen (Occitània) resultà nefasta per a les col·leccions familiars que precisament ell havia tornat a enriquir d'ençà que, a la mort de la seva àvia el 1830, fou ell més que no el seu pare, ja sexagenari, qui se'n féu càrrec. El seu únic fill baró, Silvi Salvador i Collaso, que fou el seu hereu universal (i també el del vell Joaquim Salvador, mort poc després del seu fill), i les seves quatre germanes eren encara menors d'edat, i els seus tutors, Pere Collaso i Gil i Francesc Sans i Serra, degueren prendre el determini

de vendre la vella casa de la cantonada del carrer Ample i el carrer de la Fusteria on els Salvador havien viscut per espai de dos segles i on es trobaven instal·lades les seves col·leccions, i traslladar-les a una altra propietat familiar, un gran mas situat a la Bleda, a l'Alt Penedès.

Allí romangueren oblidades aquestes col·leccions per espai de més de mig segle. Pius Font i Quer les trobà el 1923 i des de llavors maldà per incorporar-les al Museu de Ciències Naturals de Catalunya, del qual era director en aquells anys. Però, fins el 1938, en plena guerra, mercès a un decret de la Conselleria de Cultura de la Generalitat de Catalunya, no foren incorporades al patrimoni de l'Institut Botànic de Barcelona les col·leccions Salvador. El 1945 passaren a ser propietat de l'Ajuntament de Barcelona, el qual confirmà la seva atribució a les col·leccions de l'Institut Botànic on, de fet, ja romanien des del 1938.

Bé que minvades per la incúria que hagueren de patir al llarg de prop de vuitanta anys, les col·leccions Salvador donen una idea força aproximada del que fou, per més d'un segle, el gabinet científic privat més important de Barcelona. Al marge del mobiliari, del qual ens ocuparem tot seguit, podem dividir les col·leccions Salvador que ens han pervingut en tres conjunts ben diferenciats: la biblioteca, l'herbari i les altres col·leccions naturalístiques. De fet, a la mort de Josep Salvador el 1855, eren més àmplies; segons una descripció de Narcís Vidal i Campderròs, comprenia també una col·lecció de monedes i medalles (de la qual s'han conservat només un cert nombre de motlles en guix), una d'antiguitats totalment desapareguda, una d'"*obras de ingenio y mera curiosidad*" de la qual s'han conservat algunes peces procedents d'Amèrica que podríem considerar "etnogràfiques" o "botàniques" segons el punt de vista que apliquem a classificar-les (rosaris de llavors, complements de vestuari d'escorça, etc.) i també una altra d'instruments científics i una de fustes desaparegudes totalment.

Tal com hem dit es conserva, en canvi, en acceptables condicions, l'essencial del mobiliari que féu construir expressament Josep Salvador i Riera els anys centrals del segle XVIII per mantenir endreçades la seva biblioteca i les seves col·leccions. Particularment interessants són els armaris destinats a conservar les col·leccions d'espècimens guardats en bocals d'esperit de vi (malauradament perdudes) i les de drogues i altres curiositats, per les pintures que en decoren les portes, totes elles copiades o inspirades en gravats de diferents llibres dels que figuren a la biblioteca. Així, el que simbolitza les produccions marines, amb una al·legoria del déu Neptú amb uns infants collint petxines en una platja, s'inspira en un gravat de la portadella de *Recreatio mentis et oculis in observationem cochlearum*, llibre del jesuïta italià

Filippo Bonano publicat a Roma el 1684, i el que evoca el món mineral, amb la representació d'una mina, s'inspira en gravats dels respectius encapçalaments de dos llibres de la biblioteca Salvador: l'*Universale Theatri Pharmaceutico*, obra d'Antonius Sgorbis publicada a Venècia el 1682, i les *Animadversiones in Pharmacopeiam Augustanam*, obra de Ioannes Zwelferi publicada a Nuremberg el 1688. En un moble separat, la part superior del qual és formada de lleixes destinades a llibres, hi ha, a la part baixa, el cos que conté les caixes que contenen l'herbari, la part superior del qual ofereix una àmplia superfície que fa el paper de taula per a poder examinar els plec de l'herbari. La resta de mobles tenen una disposició semblant, amb lleixes per a llibres a la part superior i calaixeres a la inferior amagades per portes, però en aquest cas, a diferència de les grans caixes de l'herbari, es tracta de calaixos molt plans i dividits interiorment amb llistons en espais més o menys amplis destinats a acollir els exemplars de les col·leccions de minerals, fòssils, petxines i monedes.

Tant la biblioteca (juntament amb tota la documentació manuscrita que s'hi conserva com ara correspondències, catàlegs, llistes i quaderns de notes) com l'herbari són col·leccions d'un valor extraordinari per a la nostra història de la ciència. Poques biblioteques científiques privades formades en dates tan reculades, potser cap, han sobreviscut fins a l'actualitat a casa nostra tan completes com aquesta i, tot i que manifestament s'han perdut llibres que podem estar segurs que hi figuraren en el seu moment (les *Institutiones Rei Herbariae* de Tournefort, per exemple, llibre en el qual estava basada la classificació de l'herbari, i altres obres d'aquest autor hi havien de ser i alguns llibres que duen la marca característica dels de la biblioteca Salvador han aparegut en altres biblioteques), el que se n'ha conservat ens dóna una imatge prou completa dels interessos científics i de les relacions que mantingueren els Salvador.

Per diversos conceptes l'herbari Salvador és encara més important que la biblioteca des del punt de vista científic. Per una banda, és el més antic dels herbaris clàssics de Catalunya i també de Mallorca i de Menorca, illes que visità Joan Salvador i Riera el 1711 i posteriorment - només Menorca - el seu germà Josep el 1725; això fa que contingui en molts casos els exemplars més antics coneguts de moltes espècies endèmiques d'aquests territoris o especialment difoses en ells i les primeres descripcions (anteriors, és clar, a l'obra de Linné i, per tant, no acceptades avui com a vàlides per a l'establiment del seu nom científic pel Codi de Nomenclatura Botànica) d'algunes. Les seves etiquetes contenen informacions molt valuoses per tal com eren omplertes amb extraordinària minuciositat, i moltes localitats poden ser reconegudes amb una gran precisió; en altres casos, en canvi, les etiquetes ens conserven el record de localitats actualment desaparegudes de plantes d'interès biogeogràfic, com és el cas de moltes localitzacions del pla de Barcelona, avui submergides pel creixement de la

ciutat, que ens serien desconegudes sense el preciós auxili de les etiquetes dels Salvador. Però a aquest interès s'afegeix el dels seus intercanvis amb alguns dels botànics de més categoria del seu temps; així, a l'herbari Salvador, hi trobem també plantes provinents de trameses de Boerhaave, de donacions de Tournefort, d'intercanvis amb Antoine i amb Bernard de Jussieu o amb James Petiver. Destaquen entre aquestes els duplicats de les plantes que Tournefort havia portat del seu viatge a les illes de l'Egeu, a Anatòlia i a Armènia de 1702-03 i que lliurà personalment a París a Joan Salvador i Riera el 1706. Cap al final del segle XVIII, Peire Andreu Pourret (1754-1818) afegí a les etiquetes de l'herbari Salvador, que contenen normalment el nom pre-linneà de l'espècie que figura en cada plec i una indicació del lloc on fou col·lectada, el nom linneà corresponent, no sempre encertat però sí en la majoria dels casos.

La resta de col·leccions tenen avui menys interès científic pel fet que s'han perdut o barrejat les etiquetes i no és possible saber res de la procedència dels exemplars, però segurament un estudi fet per especialistes de les col·leccions de malacologia, mineralogia i paleontologia, dels motlles de monedes i d'altres objectes encara podria reservar algunes sorpreses. Aquest ha estat el cas de la descoberta recent, en un dels volums de la biblioteca Salvador, concretament en el *Liber de piscibus marinus* de Guilhem Rondelet, de tot un seguit d'anotacions de la mà de Joan Salvador que han permès de reconstruir un llistat de més d'un centenar de noms catalans de peixos i altres animals marins i de les seves equivalències en la nomenclatura llatina de Rondelet que ens revela el bon coneixement que tenia Joan Salvador, cap a 1720, de la fauna de la mar catalana.

De fet, les col·leccions Salvador són un testimoni valuosíssim d'un moment estelar de la ciència a Catalunya - el de l'effimer regnat de Carles III d'Àustria a Catalunya i part dels territoris de l'antiga Corona d'Aragó durant la guerra de Successió - que no arribà a consolidar-se institucionalment a causa del trauma terrible del 1714, però del qual mantingueren una continuïtat prou digna alguns personatges com els Salvador al llarg de tot el segle XVIII. El seu herbari fou la base de les primeres flors de Catalunya i de les Illes Balears ja des de mitjan segle XIX i, per això mateix, és encara avui un dels documents bàsics d'una institució com l'Institut Botànic de Barcelona, que aplega la majoria dels herbaris clàssics de Catalunya i importants fons de flora mediterrània. A l'interès històric, doncs, les col·leccions Salvador uneixen un interès florístic i biogeogràfic de primer ordre.

L'aprofitament de les col·leccions Salvador com a font per a la història de la història natural a Catalunya ja és antic. L'inicià el clergue i botànic occità Peire

Andreu Pourret amb la seva *Noticia històrica de la família Salvador de Barcelona*, publicada el 1796 i reeditada amb algunes anotacions per Colmeiro el 1844. El mateix Colmeiro i Antoni C. Costa aprofitaren els materials d'herbari per a les seves respectives flors de Catalunya, molt més reeixida la del segon, i el mateix féu Francesc Barceló per a la seva flora de les illes Balears. En canvi, no sembla que Colmeiro aprofités altra font que el treball de Pourret per a les ressenyes que dedicà als Salvador al seu repertori *La botànica y los botánicos de la península Hispano-Lusitana*.

El fet que les col·leccions Salvador esdevinguessin inaccessibles als estudiosos des de mitjan segle XIX (aproximadament cap al 1860) fins al 1938 explica el salt de més de cent anys entre la revisió del treball de Pourret per Colmeiro i els treballs duts a terme a partir dels anys 40 del nostre segle per Antoni de Boldòs, dels quals en resultaren algunes publicacions entre el 1946 i el 1964, la més important de les quals (BOLDÒS 1959) constituí el seu discurs d'entrada a la Reial Acadèmia de Farmàcia de Barcelona, i en romanen alguns materials inèdits a l'Institut Botànic de Barcelona.

El 1972 Ramon Folch tingué cura d'una publicació del manuscrit del diari de viatge de Joan Salvador durant el seu itinerari per Espanya i Portugal en companyia d'Antoine i Bernard de Jussieu, però, llevat d'aquesta publicació isolada, s'escola una nova interrupció de prop de vint anys entre els esforços solitaris d'Antoni de Boldòs i les primeres temptatives de Josep M. Valderas d'establir un catàleg crític de la biblioteca Salvador, ben aviat seguides per les primeres incursions de qui us parla a les sèries de correspondència de Jaume Salvador i Pedrol i de Joan i Josep Salvador i Riera.

A partir del 1985 la constitució del Grup de Treball d'Història de la Ciència de l'Institut d'Estudis Catalans, en la qual participaren tant Josep M. Valderas com qui us parla, donà un cert suport a aquestes activitats i permeté localitzar documentació complementària a París, Londres i Leiden. El veritable salt qualitatiu, però, només ha estat possible a partir del 1989, en obtenir l'Institut Botànic de Barcelona un ajut del Plan Nacional de Investigación per a l'inventari i estudi crític de l'herbari i la correspondència de la família Salvador, sota la direcció d'Angel Romo i amb la participació de Josep M. Camarasa, Josep M. Valderas, Josep M. Montserrat i Immaculada Sistané. Això ha permès completar el catàleg de la biblioteca i preparar-ne la publicació, realitzar el de l'herbari (actualment en revisió) i preparar la publicació crítica d'una part de la correspondència (és a punt de publicar-se la correspondència entre Josep Salvador i Riera i Pere Barrère, de Perpinyà, i es troba en preparació la de Joan Salvador amb Petiver, la més extensa i completa) i la d'una

sèrie de notes, fruit indirecte dels progressos en la investigació dels materials presents a les col·leccions Salvador o dels relacionats amb aquests d'altres procedències. Ja s'han publicat materials a la tesi de qui us parla (CAMARASA 1988) i a la versió comercial d'aquesta publicada el 1989 amb el títol de *Botànica i botànics dels Països Catalans* així com l'edició crítica del manuscrit de Joan Salvador sobre la pesca a les costes catalanes el 1720 conservat a la Bibliothèque Nationale de París.

Pel seu contingut, les col·leccions Salvador, principalment la biblioteca, l'herbari i les sèries de correspondència, representen una font primària primordial per a l'estudi de la història de la història natural a Catalunya i de les xarxes de comunicació científica entre el final del segle XVII i mitjan segle XVIII, i pot aportar també dades més esparses per a un període que abastaria de mitjan segle XVII a mitjan segle XIX, si bé la segona meitat del segle XVIII i el primer terç del XIX presenten no poques llacunes. Degudament complementat amb la documentació relacionada que contenen les publicacions d'alguns dels seus corresponents més conspicus o que es conserva amb els documents, les col·leccions, o les correspondències d'alguns d'aquests es pot arribar a reconstruir una imatge força precisa de la història d'un dels períodes més interessants de la història de les ciències de la natura a Catalunya i, en part, també a les illes Balears, sobretot a Menorca durant els primers anys de la dominació britànica.

BIBLIOGRAFIA

BARCELO, F. (1879-81) *Flora de las Islas Baleares*. P.J. Gelabert, Palma de Mallorca.

BOLÓS, A. de (1946) "El Herbario Salvador", *Collectanea Botanica*, 1, pp. 1-8.

---- (1947) "Plantas montserratinas de Juan Salvador", *Collectanea Botanica*, 1, pp. 323-329.

---- (1959) "Nuevos datos para la historia de la familia Salvador", *Real Academia de Farmacia. Discursos de recepción*, 3, pp. 5-50.

---- (1964) "Tournefort et Jaume Salvador", *Adansonia*, 3(1), pp. 3-4.

BONNET, E. (1916) "Le cabinet d'histoire naturelle des frères de Lomenie de Brienne, l'herbier de l'abbé Pourret et le legs fait par le Dr. Barbier au Museum en 1847. Histoire et documents", *Bull. Mus. Nat. Hist. Nat. Paris*, 6, pp. 278-286.

BRIDSON, G.D.R., PHILLIPS, V.C. & HARVEY, A.P. (1980) *Natural History Manuscript Resources in the British Isles*. Mansell, Londres.

CAMARASA, J. M. (1988a) "El gabinet de curiositats de la família Salvador", *Barcelona Metropolis Mediterrània*, 9, pp. 143-147.

---- *Elements per a una història de la botànica als Països Catalans (abans i després de la introducció del mètode natural d'Augustin Pyrame de Candolle a la primera meitat del segle XIX)*. Tesi doctoral. Edició en microfítxes. Universitat de Barcelona, Barcelona.

---- (1989) *Botànica i botànics dels Països Catalans*. Enciclopèdia Catalana S.A., Barcelona.

CAMARASA, J. M. & AMIGO, J.-J. (en premsa): "Salvadorianae I. La correspondència de Pere Barrère i Volar (Perpinyà 1690 - 1755) amb Josep Salvador i Riera conservada a la biblioteca Salvador de l'Institut Botànic de Barcelona", *Collectanea botanica*, 22.

CATALOGUE de la bibliothèque scientifique de MM. Jussieu dont la vente aura lieu le lundi 11 janvier 1858 et jours suivants à sept heures du soir Maison Silvestre, rue des Bons Enfants 28, salle du premier par le ministère de Mr. Boulouze, commissaire-priseur, rue Richelieu, 67. H. Labritte, Paris.

COLMEIRO, M. (1846) *Catálogo metódico de plantas observadas en Cataluña, particularmente en las inmediaciones de Barcelona*. Calleja, Madrid.

---- (1858) *La botánica y los botánicos de la península Hispano-Lusitana*. M. Rivadeneyra, Madrid.

COSTA, A. C. (1877) *Introducción a la Flora de Cataluña y catálogo razonado de las plantas observadas en esta región*. Imprenta del Diario de Barcelona, Barcelona.

DANDY, J. E. (1958) *The Sloane Herbarium. British Museum (Nat. History)*. British Museum (Nat. Hist.), Londres.

HULT, J. M. & al. (1916) *Bref och skrivelserafoch till Carl von Linné. Med understöd af svenskastaten utgifna af Upsala Universitet*. A.-B. Akademiska Bokhandeln & R. Friedländer & Sohn, Upsala & Berlin.

ISAMAT VILA, J. (1960) "Notas históricas. El jardín botánico de San Juan Despí. Su emplazamiento", *Rev. R. Acad. Farmacia (Barcelona)*, 6, pp. 51-58.

LINDEBOOM, G. A. (1962) *Boerhaave's Correspondence*. Part One. E.J. Brill, Leiden.

LINDEBOOM, G. A. (1964) *Boerhaave's Correspondence*. Part Two. E.J. Brill, Leiden.

LLEONART, J. & CAMARASA, J. M. (1987) *La pesca a Catalunya el 1722 segons un manuscrit de Joan Salvador i Riera*. Museu Marítim. Diputació de Barcelona, Barcelona.

POURRET, P. A. (1798) *Noticia histórica de la familia Salvador de Barcelona*. Barceló, Barcelona.

POURRET, P. A. & COLMEIRO, M. (1844) *Noticia histórica de la familia Salvador, nueva edición corregida y adicionada*. Antonio Berdeguer, Barcelona.

SALVADOR i RIERA, J. (1972) *Viatge d'Espanya i Portugal (1716-17)*, edició a cura de Ramon Folch. Edicions 62, Barcelona.